

CSINÁDY JUDIT

Az angol értelmiség összetételének alakulása a viktoriánus kor utolsó harmadában (1870–1901)

A 19. századi angol értelmiség feltörekvéséről és rétegződéséről számos kiemelkedő társadalomtörténeti munka látott napvilágot az elmúlt évtizedek során olyan neves történészek tollából, mint Harold Perkin, W. J. Reader, F. M. L. Thompson vagy T. W. Heyck.¹ Az eddigi vizsgálódások középpontjában azonban általában az értelmiségi lét egy-egy bizonyos vetülete állt, mely azt jelenti, hogy a szakemberek szívesebben foglalkoztak olyan specifikus aspektusokkal, mint az oktatási rendszer átszervezése és radikális reformja, valamint ennek a késő Viktoriánus-kori értelmiségre gyakorolt hatása, de írtak a foglalkozási szerkezet fokozatos alakulásáról, a társadalmi mobilitás kérdéséről. Azonban nem született olyan munka, mely vállalta volna a Viktoriánus-kori angol értelmiség meghatározását és különválasztotta volna a korra nagyon is jellemző szellemi elitől, vagy kísérletet tett volna arra, hogy értékelje az értelmiségnek azt az erőteljesen tudatformáló hatását, mely bizonyíthatóan befolyásolta a nemzet egészét egy olyan korban, amikor az általuk nyújtott szolgáltatásokban már felismerhetők a jóléti állam csírái, és Nagy-Britannia idegenbe küldött hivatalnokai – *civil servants* – biztosították a birodalom működéskéességét. A jelen tanulmány röviden, vázlatyszerűen kísérletet tesz egy ilyen átfogó jellegű értékelésre, és igyekszik hiteles képet adni a képzett középosztály társadalmi és kulturális jelentőségéről a 19. század utolsó harmadára koncentrálva.

Az értelmiség a nehezen körvonalazható középosztályból nőtt ki a század középső évtizedeiben mint társadalmilag is elismert osztály, de megjelenése és a nép jólétének növelésében való szerepvállalása jóval korábbra datálható. Itt érdemes gyorsan tisztázni azt a tényt, hogy – mint W. D. Rubinstein is állítja – az angol szellemi és értelmiségi elit természete mindig is meglehetősen eltért a kontinensen élő társaiktól, s épp emiatt valóban fontos a lehető legvilágosabban meghatározni, hogy milyen társadalmi csoportot is értünk alattuk. Saját kutatási eredményeim alátámasztják Rubinstein azon álláspontját, mely szerint a brit szellemi elit zömmel a felső középosztály soraiból került ki, és szinte soha nem kellett úgy szűkölködni vagy a perifériára szorulástól tartania, mint ami gyakran jellemző lehetett a velük egy korban tevékenykedő bécsi vagy párizsi kollégáikra.² Kivételek persze akadtak. Harold Perkin például részletesen foglalkozik azon értelmiségiekkel, akik az alsó középosztályban rekedve mindennapos egzisztenciaharcot folytattak a létbizonytalanság

¹ Azon legfontosabb munkák, melyekben fellelhetők kísérletek a képzett középosztály definiálására: Carr-Saunders, A. M. – Wilson, P. A.: *The Professions*. Frank Cass & Co. Ltd. 1964.; Johnson, Terence J.: *Professions and Power*. London, 1972.; Reader, W. J.: *Professional Men: The Rise of the Professional Classes in Nineteenth Century England*. New York, 1966.; Perkin, Harold: *The Rise of Professional Society: England since 1880*. London and New York, 1989.; Thompson, F. M. L.: *The Rise of Respectable Society: A Social History of Victorian Britain, 1830–1900*. Cambridge, MA., 1988.; Heyck, T. W.: *From Men of Letters to Intellectuals: The Transformation of Intellectual Life in Nineteenth Century England*. New York, 1982.

² Rubinstein, W. D.: *Culture and Economic Performance in Capitalism*. In: Rubinstein, W. D.: *Capitalism, Culture and Decline in Britain 1750–1990*. London and New York, 1993. 71.

ellen. A küszködők soraiban tartja számon a tanárokat, tisztviselőket, a képzettebb kereskedőket és mindazon fehér gallérosokat (*white collar workers*), akik „túl igényesek voltak ahhoz, hogy kocsmába járjanak, de ahhoz mégsem elég finomak, hogy az »igazi« középosztályba sorolják őket.”³

Ha meg akarjuk érteni az angol képzett középosztálynak már a 17. század végén is tapasztalható térhódítását, érdemes a jelenség gyökerét a gyorsan terjedő urbanizációban keresni, mely – főleg a 18. században – az ipari forradalom természetes kísérőjelenségének volt tekinthető. A terjedő városiasodás és az ennek következtében megnövekedett polgári igények direkt módon vezettek a műveltséget megkövetelő szolgáltatásokkal ellátó, tanult középosztály felemelkedéséhez és sokrétűvé válásához.

Wilfrid Prest az ipari forradalom előtti és utáni helyzetben a folytonosság meglétére hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint a *profession* szót mind általános, mind konkrét értelemben használták, és természetesen volt különbség a hagyományos értelemben vett hivatások (például orvosi, jogi, egyházi vagy katonai) és azok között, melyek csak a 19. század végére vagy még később nyerték el ezt a státuszt. Prest a fő evolúciós vonalat a tanult középosztály szervezetségi szintjében véli felismerni, amikor is azt mondja, hogy „a hivatásokat az különbözteti meg az összes többi foglalkozástól, hogy annak tagjai hivatottak megítélni direkt vagy indirekt módon, kik jogosultak űzni azt a bizonyos tevékenységet.”⁴ Ugyanakkor hozzáteszi, hogy a 19. század előtt aligha lehetett bármiféle szervezetségről beszélni az értelmiség kapcsán. A hivatás gyakorlói zömmel nem rendelkeztek egységesített képzettséggel, s a tudásukat igazoló bizonyítvány sem volt alapkritérium. Így nem meglepő, hogy a kamarai tagság és a kollégák szakmai elismerése is csak évtizedekkel később jelent meg mint az adott hivatás jogszerű és etikus gyakorlásának feltétele.

A körülmények azt bizonyítják, hogy a tanult középosztály munkájára növekvő mértékben volt szükség a Viktoriánus-kori Angliában, hiszen az anyagi felvirágzás és a kényelmi faktor növekedése példátlan ütemben haladt. A gazdaság szerkezete is állandóan alakult, összetetté vált, és mindez új szolgáltatásokra teremtett igényt, melyek biztosításához viszont szellemi termékre volt szükség. Példaként említhetnénk, hogy a tengerentúli sikeres üzletkötést igazán csak komoly képzettséggel rendelkező jogászok tudták elvégezni, vagy emlékeztethetünk a növekvő számú iskolázott telekügynökre, akik valóságos tudományos kalkulációkat végeztek, hogy nagyobb nyereséget könyvelhessenek el. Viktória királynő uralkodásának éveire megjelentek a könyvelők, vámtisztviselők, iskolamesterek és tőzsdeügynökök. A tanult középosztály többretűvé válásáról a század végére T. R. Gourvish ezt írja: „Állandóan változott az álláspont arra vonatkozóan, hogy mely foglalkozás tartozott az értelmiségi pályák közé a viktoriánus kori Angliában. 1851-ben például már nemcsak a tanult hivatásokat számították ide, kiegészítve az irodalom, művészetek és tudományok művelőivel, hanem ide sorolták azokat is, akik a kormányban vagy a honvédelemben tevékenykedtek.”⁵ Szintén Gourvish tanulmányából tudhatjuk, hogy a tanult középosztály számbeli gyarapodása 1881 után lelassult. Igaz ugyan, hogy néhány területen még adódott növekedés, például az orvosok között, de más foglalkozások továbbra is nehezen besorolhatók maradtak (például a könyvelők és a tanítók státusza bizonytalan volt). Az egyházfik száma nőtt, de minőségileg egyfajta kritikus helyzet állt elő az egyre terjedő szekularizáció miatt. Az 1901-et megelőző években az anglikán papok száma mintegy 20 százalékkal nőtt, de hasonló tendenciák jellemezték a római katolikus papság helyzetét is.

³ Perkin: *The Rise of Professional Society: England since 1880*, 96.

⁴ Prest, Wilfrid, ed.: *The Professions in Early Modern England*. London and New York, 1987. 14.

⁵ Gourvish, T. R. – O'Day, Alan. *Later Victorian Britain, 1867–1900*. New York, 1988. 21.

Általánosságban elmondható, hogy az úgynevezett ipari szellemi foglalkozások a 19. század szülöttai, és megjelenésük főként a vasút térhódításának volt köszönhető. Ez könnyen belátható, ha arra gondolunk, hogy a forradalmasodott közlekedésben újszerű mérnöki, felügyelői, építészeti és könyvelői munkára volt szükség, sőt a vasút még a jogászai tevékenységre is hatással volt.

Viktória korára többé-kevésbé végbement a színészi pálya mint tisztességesnek tekinthető művészeti ág elfogadtatása, és ez a színművészek számbeli gyarapodásában nyert igazolást.

Ezen a ponton érdemes rövid kitekintést tenni a tanult középosztály vagy értelmiség fogalmi tisztázása végett, vagyis megvizsgálni, hogy hosszas formálódás után végül miféle jelentést nyert az általam vizsgált időszakra ez a középosztálybeli réteg. A továbbiakban eszerint végzem majd el foglalkozási szerkezetváltozásuk analizisét, illetve igyekszem értékelni korabeli társadalmi szerepüket.

A tanult középosztály gyakran mutat átfedéseket az úgynevezett szellemi elitel, mely valamilyen formában mindig is jelen volt, és befolyásolta az angol közéletet, mégis meg kell próbálnunk különválasztani a kettőt. Olyan forrásokra támaszkodva, mint a Random House Dictionary of the English Language definíciója vagy Bernard Barber, Andrew Ross, Edward W. Said, Alvin W. Gouldner vagy Edward Shils véleménye, akik a téma szakértőjének tekinthetők,⁶ saját meghatározásom a szellemi elitről a következő: olyan, minden hatalomtól függetlenül létező egyének összessége valamely társadalomban, akik magas szellemi képességekkel vannak megáldva, és ilyen szinten igyekeznek friss tudásra szert tenni, nem praktikus megélhetési célból, hanem azért, hogy ezáltal járulhassanak hozzá az őket körülvevő, tanításaikra fogékony közösség tudatformálásához. Egyetértek Said azon véleményével, mely szerint a valódi szellemi elit egyfajta szakadár csoport, amely az igazsággal szembesíti a mindenkori hatalmat, és ily módon gyakran magányos létre van kárhóztatva. Az ő közéleti tevékenységük nem számítható ki és nem szorítható szlogenek és meghatározott pártideológiák vagy rögzített dogmák közé. Ők azok, akik megkérdőjelezik a hazafias nacionalizmust, a testületi keretek között történő gondolkodást, az osztályfogalom létjogosultságát vagy a fajból vagy nemből adódó privilégiumokat.⁷ Mindenképpen forradalmi erőt képviselnek, elutasítják a bürokratikus korlátokat, és sürgetik az újítást.

Ezzel szemben az értelmiség, bár mutat hasonló jegyeket, inkább behatárolható és mint társadalmi szegmens meghatározható. Nyilvánvaló, hogy maga a terminus – értelmiség vagy képzett középosztály – számos változáson ment keresztül szinte évtizedről évtizedre, ám saját értelmezésem szerint ennek a létformának mindig egy olyan hivatás adta az alapját, mely a műveltségen keresztül képessé tett egy szaktudással rendelkező egyént vagy csoportot arra, hogy valamiféle szolgáltatást nyújtson egy közösség számára. Ezt az általában magas képzettséget igénylő szolgáltatást a közösség nagyobb becsben tartotta, mint más közönségesebb szakmákat, és magas szintű művelőit egyre inkább elfogadta még az arisztokrata körökben is. Geoffrey Holmes szerint az első utalásokat a hivatásokra a Tudorkori forrásokban is meg lehet találni, és ez arra utal, hogy már a 16. században is megpróbálták külön sorolni a hivatástudatot és nagy szakmai gyakorlatot igénylő munkát a többi megélhetést szolgáló tevékenységtől. Holmes arra is felhívja a figyelmet, hogy másfél évszázaddal később az értelmiség kifejezés gyakorlatilag bekerült a közhasználatba, és az

⁶ Barber, Barnard: *Intellectual Pursuits. Toward an Understanding of Culture*. New York, 1998.; Ross, Andrew: *No Respect: Intellectuals and Popular Culture*. New York, 1989.; Gouldner, Alvin W.: *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York, 1979. 48.; Shils, Edward: *The Intellectuals and the Powers and Other Essays*. Chicago, 1972.

⁷ Said, Edward W.: *Representations of the Intellectual*. New York, 1994.

1740-es évektől már az építészetről is úgy beszéltek, mint hivatásról, és többen profi művészként határozták meg magukat. Amikor pedig a 18. század közepén az iskolaválasztás fontos kérdéssé vált, a szülők kezdtek úgy fogalmazni, hogy jó lenne „valami hivatásra taníttatni a gyereket”. Ezen főleg az egyházi, katonai vagy tengerész pályát értették akkoriban.⁸

A 19. század elejétől egyre több patikus, jogtanácsos, ügyvéd és sebész részesült formális gyakornoki képzésben, mivel ebben az időszakban a feladat gyakorlati vetülete még jobban számított, mint az elméleti tudás. A 18. században még gyakori volt az egyes pályák közötti átfedés. Például természetes volt, hogy a tanítással kapcsolatos munkát az egyház látta el, tehát az egyetemi oktatók és középiskolai tanárok mind a papság soraiból kerültek ki. A specializáció csak a 19. században kezdett elterjedni, és az egyes orvosi szakterületek is különváltak.

Ami a képzett középosztály társadalmi beilleszkedését illeti, nem kétséges, hogy a középosztály kiváltságos rétegéhez tartoztak, és gyakran illették őket a „gentleman”, sőt olykor az „esquire” címmel is. A század elején még nehéz volt kategorizálni az értelmiség heterogén képviselőit, de az egyre inkább kialakuló tiszteletreméltó életforma és pallérozott, kifinomult habitusuk kétségtelenül a középosztály ígéretesebb rétegeibe sorolta őket.

A század első évtizedeiben még csak az anglikán papok, továbbá néhány száz orvos és jogász tarthatott igényt a kétségkívül értelmiséginek számító titulusra, mivel ebben az időszakban a katonai és tengerészeti pályák művelői még a földbirtokos réteggel mutattak összefonódást. Csak a század második felétől jelentek meg az olyan új foglalkozások, melyek szintén fokozatosan igényt tarthattak az értelmiségi pálya minősítésre. Ekkoriban az értelmiségi létet független gyakornokok működése, képzést biztosító szervezetek, a specializáció és az egyre növekvő identitástudat, sőt szórványosan a jogi elismertség kezdte jellemezni. Olyan legitim szervezetek, mint az Ügyvédi Kamara (Inns of Court), a Patikusok Társasága (the Society of Apothecaries) vagy a Sebészek Királyi Kollégiuma (the Royal College of Surgeons) kezdett egyre inkább kiállni tagjai érdekeiért, és megfigyelhető volt az építész, az állatorvosi és különböző mérnöki ágazatok előretörése is. Az 1850-es és '60-as évek népszámlálói azt állapították meg, hogy a középiskolai tanárokat, a színészeket, zenészeket és a hivatali közalkalmazottakat is az értelmiséghez ildomos sorolniuk. Ha a kor statisztikai adatait vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a hagyományos hivatások művelői nem igazán mutatnak számbeli gyarapodást, míg az újonnan megjelenők először kiugró számokat produkáltak, majd a század második felében hosszabb stagnálás következett. R. A. Buchanan cikkében azt olvashatjuk, hogy „az értelmiséginek elkönyvelt pályákon dolgozó felnőtt férfiak száma semmiképpen nem haladta meg a 2 százalékot, és akik ezen a körön belül maradtak, könnyen tudtak egy kicsi, de szorosan összekovácsolt elit kört alkotni.”⁹

Amint a viktoriánus emberek megtanultak együtt élni az értelmiség által biztosított szolgáltatásokkal, egyre több kísérlet született tevékenységük lényegének és így magának a társadalmi szegmensnek a meghatározására. Fel- és elismerték őket mint társadalmi réteget, és nemcsak kulturális jelentőségüket méltatták, hanem mint társadalmi jelenséggel is számolni kezdtek velük, mivel a hagyományos ágakba sorolható hivatások egyre inkább kiegészültek az újakkal, és a társadalom szerkezetében ez óhatatlanul változásokat okozott. Ily módon belátható, hogy a képzett középosztály társadalmi réteggé szélesedése vitális probléma, mely megérdemli a beható vizsgálatokat.

⁸ Holmes, Geoffrey: *Augustan England: Professions, State and Society, 1680–1730*. London, 1982. 13.

⁹ Buchanan, R. A.: *Gentlemen Engineers: The Making of a Profession*. Victorian Studies, vol. 26. (1983), 428.

Az egységesítést szolgáló lépések

A következőkben megkísérlem bemutatni azokat az erőket, melyek kulcsszerepet játszottak és játszanak ma is abban, hogy az angol értelmiség mint egységes alosztály legyen tárgyalható.

1. Az értelmiség törekszik arra, hogy szervezeteket, kamarákat és klubokat hozzon létre a régi céhekhez hasonlóan, azzal a céllal, hogy ilyen módon is különbséget tehessen kompetens és nem kompetens tagok között, vagyis azok között, akik méltán képviselhetik a szakmát, és akik nem. Ezért egyhangúan meghatározott etikai kódexet vezet be (melynek alapja az ügyfél érdekének szem előtt tartása és a minőség fenntartása). A viktoriánus nagyközönség számára különösen fontos volt, hogy tiszteletreméltó életvitelük bonyolításához egy olyan szolgáltató gárda álljon rendelkezésre, mely minőségi munkát garantál, és ezt növekvő mértékben készek voltak anyagilag is elismerni. Az is fontos volt, hogy az egyes szervezetek elismerjék egymást a szakmai hierarchiában, és hajlandók legyenek együttműködni. Terence J. Johnson kiemeli, hogy a tagok egyenlő státusza és a folyamatos foglalkoztatottság részét képezi az identitástudatnak, és elősegíti, javítja a kollegiális viszonyt, továbbá közös értékrendszert alakít ki. Fontos szerepet játszik a nyilvánosság bizalmának elnyerésében, hiszen az emberek tudhatják, hogy a tagok kölcsönösen ellenőrzik egymást.¹⁰

2. Az egységesítő tendenciákhoz és az etikai kód bevezetéséhez járul a szakmai regiszter (*professional register*) bevezetése a század második felében, ami még formálisabb módja annak, hogy különbséget tehessenek a kellően kvalifikált és az ettől a szinttől elmaradó jelöltek között. A 19. század elejétől új oktatási és tesztrendszert kezdtek kidolgozni, hogy jogilag is biztosíthassák a képesítést szeretteknek a szakmában való jogszerű előremenetelt, és amennyire lehet, kizárják vagy legalábbis korlátozzák a kontárok működését. Ezen törekvések eredményeként alkotta meg az állam azt a regisztert, mely szakmánként határozta meg, hogy kik gyakorolhatják az egyes hivatásokat államilag elismert keretek között. Jó példa erre az orvosi és a jogi pálya. A kortársak is elismerték, hogy bár a regiszter nem tudta teljesen kiszűrni a dilettánsok működését, mindenképpen egészségesebb versenyhelyzetet hozott létre a szakma gyakorlói között.

3. A köz javát szolgálni saját érdekekre való tekintet nélkül az etikai kódex egyik sarkalatos pontja lett. Fred Bullock azt hangsúlyozza, hogy a hivatástudat egy életre szóló elkötelezettséget jelent, és bár nem mindig kényszeríthető a gyakorlója arra, hogy teljesítse kötelességét, megtiszteltetésnek kell éreznie, hogy kiválasztották a feladatra, és jó okának kell lenni, ha annak nem tesz eleget.¹¹ Másfelől a téma elismert szakértői, Carr-Saunders és Wilson úgy tartják, hogy „a hivatás gyakorlói nem filantrópok. Szeretnének tisztességes életszínvonalon élni cserébe azokért a szolgáltatásokért, amelyeket csak ők tudnak biztosítani”.¹² Jackson azzal egészíti ki ezt az észrevételt, hogy nincs okunk feltételezni, hogy az értelmiség önzetlenebb vagy, épp ellenkezőleg, önösebb szándékú lenne, mint bárki más. Csupán arról van szó, hogy hivatáshoz kapcsolódó teendőik sokkal egyetemesebb, nagyobb tömegek által tapasztalt társadalmi gondokat érintenek.¹³

4. Az értelmiségi munka egyik alappillére az ügyfelekkel fenntartott személyes viszony, melynek része a szakmai titoktartás az egyes hivatások esetében (például orvosi, papi vagy jogi hivatásoknál). Az ügyfélnek azt kell éreznie, hogy gondjának megoldása a szolgáltatást

¹⁰ Johnson: *Professions and Power*.

¹¹ Bullock, Fred: *Handbook for Veterinary Surgeons* (1927), 13–14.

¹² Carr-Sanders and Wilson: *The Professions* 471–472.

¹³ Jackson, J. A. (ed.): *Professions and Professionalization*. Cambridge, 1970. 6–7.

nyújtó szívügye, és ennek fejében ugyan elfogad anyagi juttatást, de ennek úgy kell bonyolódnia, hogy a díj a lehető legdiszkrétebben jusson el hozzá.

5. A történészek többnyire megegyeznek abban, hogy a hivatás gyakorlóit, mivel különleges, mások által nem bírt tudással rendelkeznek, egyfajta misztikumba burkolhatják speciális ismeretanyagukat, más szóval misztifikálják saját teljesítményüket, és így igyekeznek saját jelentőségüket hangsúlyozni. Jackson egyenesen szembeállítja a hivatást gyakorlók szinte szent tevékenységét a világi klientúra laikusságával és esendőségével. Úgy véli, az értelmiség egyenesen az egyes szakterületek papjaivá avanzsálhat szerzett tudása által.¹⁴

6. Fontos komponensét alkotja az értelmiségi létnek a pártfogói rendszer kiépülése. Johnson kétféle pártfogói rendszert különböztet meg, melyek közül – véleményem szerint – mindkettő nyomom követhető a viktoriánus-korban, bár igaz, jelentős elmozdulás figyelhető meg az első modelltől a második felé. Az első az úgynevezett oligarchikus pártfogás, mely egy mecénás jelenlétét és aktív támogatását jelenti befolyás, pénz és ajánlás útján. Ez a rendszer a régi arisztokratikus közösségekben volt elterjedt gyakorlat, de jól megfigyelhető a viktoriánus Anglia első évtizedeiben – főként katonai berkekben. A század második felében viszont az érdemek szerinti előrelépés vált jellemzővé, a mecénások visszaszorultak, bár teljesen soha nem tűntek el. Szerepüket újfajta támogatási rendszer vette át, melyet az újonnan tért hódító érdekvédelmi szervezetek, szövetségek nyújtottak a tagok számára.

Mint említettem, a képzett középosztály számbeli növekedése, néhány újonnan fel-törekvő ágazattól eltekintve, a 19. század közepére végbement, és ami utána következett a korszak végéig, az inkább az egyes hivatások többértévé válását, finomulását és szerteágazását jelentette. Mivel az igény folyamatosan megvolt a hivatást gyakorlók szolgáltatásaira (az oktatási rendszer fejlődése miatt egyre több képzett tanárra volt szükség, de hasonló tendenciák jelentkeztek az orvosi, mérnöki és a jogi pályáknál is), érthető, hogy a szakemberek utánpótlását maguknak a pálya művelőinek kellett biztosítani. Ha egy hivatáson alapuló szakma ki akarta vívni a közönség elismerését, akkor szüksége volt olyan aktív, ambíciózus tagokra, akik annak szentelték magukat, hogy tevékenységüket szervezettebbé, jobb minőségűvé és ezáltal elismertebbé tegyék. A másik oldalon pedig olyan klientúrát kellett teremteni, akikben folyamatosan jelen volt az igény a szellemi munkán alapuló szolgáltatásokra, és szükség esetén a szolgáltatók ezt némi önreklámozással is igyekeztek elérni.

Az értelmiség századvégi rétegződése és növekvő társadalmi elismertsége több területen fejtette ki hatását. Az objektíven jelentkező hatások között említhetjük, hogy a meg-növekedett díjazásuk következtében nagyobb vásárlóerővel kezdtek rendelkezni az erősödő fogyasztói társadalomban. A gyakorlati életben ez azt jelentette, hogy aktív résztvevői lettek a kertvárosba való kiköltözési hullámnak, mely együtt járt új bútorok és státusz-szimbólumok, esetleg automobil vásárlásával a század végén, és általában nagy hangsúlyt fektettek a társadalmi hovatartozás kérdésére, a láthatatlan ranglétrán történő előrelépésre. A képzett középrétegben megjelent a sznobizmus, és a természetes jóakarattal mellettséggel egyfajta póz volt részükről, hogy részt vettek a várostervezésben vagy segítettek jótékonyági ada-kozásokból iskolát alapítani a szegény gyerekek számára.

Szubjektív hatásnak tekinthetjük az értelmiség önértékelésében és identitástudatában bekövetkezett változásokat. Míg az előző században zömmel magányos gyakorlóit találhatjuk csak az egyes hivatásoknak, a viktoriánus kor utolsó harmadára határozott csoport – és egyéni önkép kezdett kirajzolódni, mely a szolidaritás és egymásra utaltság érzésén alapult. Mivel az egyes hivatások kezdtek tisztán különválni, egyre kevesebb lett a tevékenységi kö-

¹⁴ *Professions and Professionalization*, 7.

rök közötti átfedés, megindult és elfogadottá vált a specializáció, és ez határozottan segítette a pozitív énkép formálódását.

G. Kitson Clark véleménye szerint tények bizonyítják, hogy a 19. század közepére egészen nagyszámú értelmiségi dolgozó tevékenykedett Anglia szerte, és fő székhelyüknek Londont választották. Az úriember (*gentleman*) státust aligha tagadták meg tőlük, viszont képzettségük nem mindig felelt meg az egyetemi szintű műveltségnek.¹⁵

Egyre nagyobb hangsúlyt kapott körükben a társadalmi mobilitás, vagyis a társadalmi felemelkedés problémája.

Az értelmiség társadalmi mobilitása

Bár a képzett középosztálynak meglehetősen merev, több évszázad óta változatlan hierarchiába kellett integrálódnia, a század második felében jól megfigyelhetők azok a mozgások, melyek a feljebbjutást célozták. Egyre többen gondolták úgy, hogy az oktatás terén véghezvitt reformok csakugyan lehetőséget biztosíthatnak a társadalmi előmenetelre. Ez különösen látványos volt a középosztálybeli nők esetében, akik számára eddig valóban nem adódott más lehetőség a biztos megélhetés biztosítására és bizonyos körökben való mozgásra, mint némileg saját státusuk fölé (de legalább azon a szinten) házasodni. A 19. század második felére, de még inkább az utolsó harmadára egyre többen kezdtek hinni abban, hogy érdemes tanulni, és az értelmiségi pályák jó alternatívát jelenthetnek azoknak, akik sem földet nem örököltek, sem az üzleti szférában nem voltak kecsegtető kilátásaik. A középosztály szellemileg fogékony rétege tehát különböző módokat kezdett kidolgozni a társadalmi előrelépés végett, melyek közül az alábbiak a legszembeötlőbbek:

1. Nagy csoportokat érinthetett például az, amikor egyes szellemi foglalkozást űzők a földrajzi migráció mellett döntöttek, és addigi lakhelyüket egy gyorsan fejlődő régióra cserélték fel abban a reményben, hogy ott az általuk nyújtott szolgáltatás kelendőbb lesz, és jobban megfizetik munkájukat. Mint említettem, a társasági élet központja a század során végig London maradt, és a főváros nyújtotta a legtöbb lehetőséget a szellemi foglalkozást űzőknek, de az is elképzelhető volt, hogy egy-egy telített pálya képviselői vidéken találtak jobb megélhetési forrásokat (szinte hihetetlen, de már a század végén észlelhető volt bizonyos számbeli fölösleg az orvosok között).

2. Egy másik kézenfekvő módszer a felemelkedésre a divatos és hiányszakmák felé való orientálódás volt, sőt kimutathatók olyan esetek, amikor a középosztálybeli fiatal átnyergett egy másik foglalkozásra jobb jövedelem és elismertség reményében. Amikor a pártfogói rendszer hanyatlani kezdett, és az „önerőre támaszkodás elve” (self-help) értelmében az érdemek szerinti előléptetés kezdett terjedni, egyre többen vállalták a versenyhelyeztetket, és államilag elismert vizsgák útján igyekeztek jobb állásokhoz jutni.

3. A képzett középosztály tagjai, az üzleti életben érvényesülő társaikhoz hasonlóan, törekedtek arra, hogy impozáns vagyont tudjanak felmutatni. Az egyes hivatások gyakorlóit gyűjtötték a státus-szimbólumokat, igyekeztek befolyásos, „jobb körökben” mozogni, és vásároltak részvényeket, kötvényeket, valamint minden olyan dolgot, mely otthonukban a jólétről tanúskodott. Egyes forrásokból megtudhatjuk, hogy a század végén kevesen vettek komolyan egy olyan orvost, aki nem engedhette meg magának, hogy kocsin járjon.

4. Szorosan kapcsolódik az iménti ponthoz a házassági kapcsolatokon keresztül történő felemelkedés reménye. A megfelelő parti keresése persze korántsem új jelenség a 19. században, de a már „befutott” értelmiségi családokba való beházasodás, mely gyakran számító is lehetett, különösen az 1870-es évektől megfigyelhető. Ilyenkor jöttek létre a családi

¹⁵ Kitson Clark, G.: *The Making of Victorian England*. Cambridge, MA, 1962. 262.

vállalkozásnak számító közös munkák, amikor is a fiatal férj útját egyengette már jó nevű apósa, feleségére pedig mint állandó segíteni kész társra számíthatott, aki idővel maga is kitanulta a szakmát, és elboldogult az egyszerűbb tennivalókkal. M. J. Peterson a következőt írja a századvégi fiatal angol orvosok házassági megfontolásairól: „A házasság, mely mindig is egyfajta társadalmi és politikai szövetséget jelentett, szintén hasznára volt a fiatal pályakezdő orvosoknak abban, hogy elindítsák és egyengessék karrierjüket. A medikus hallgatók és kezdő orvosok gyakran vették feleségül mesterük leányát vagy medikustársaik nővérét vagy már jó nevű orvosok lányait, akik olyan helyeken praktizáltak, ahová maguk is szerettek volna beépülni.”¹⁶

5. Végezetül pedig megemlíthetjük az egyre fokozódó szervezethez és a szolidaritáshoz vezető kialakulásán kívül azt, amit Carr-Saunders és Wilson a kulturális aspektusnak nevez, azaz annak a társasági stílusnak, modornak, viselkedési és beszédmódnak az elsajátítását, mely a legelíteltebbnek számító körökben is megnyerő és bizalomgerjesztő lehetett. A legtöbb, témában járatos szakember hangsúlyozza, hogy az etiketre igencsak adó angol felsőbb körökben esélye sem volt annak a kezdő értelmiséginek, aki otthonról vagy a nagy presztízzsel rendelkező bentlakásos magániskolákból, a *public school*okból nem hozta magával ezt a habitust.

Voltak azonban a felemelkedést késleltető vagy akadályozó tényezők is. Említhetnénk a felsőbb szinteken az oktatással járó és a gyakornoki időre is kiterjedő magas költségeket; és az is általánosan elfogadott tény, hogy pár száz fontnyi jövedelemszint alatt egy értelmiségi család meg sem kísérelhette taníttatni gyermekeit. Ehhez járult még az is, hogy megfelelő ajánlók és kapcsolatok nélkül szintén kérdéses volt a fiatal értelmiségi indulása a pályán. Ez annál is inkább így volt, mivel az egyes hivatások népszerűsödésének következtében az állásokért folyó verseny is kiéleződni látszott. A század vége felé elterjedtek az úgynevezett ICS vizsgák a magas pozíciókat betöltő közigazgatási értelmiség számára, vagy említhetnénk az orvosoknak és jogászoknak komoly szűrőt jelentő regisztrációt. A korábbi pártfogói és rangvásárlási szokást a katonaságban is egyre inkább a rátermettséget szem előtt tartó vizsgák vették át. A változó versenyhelyzetről W. J. Reader az alábbiakat mondja: „1855 és 1875 között a pártfogáson, rangvásárláson és nepotizmuson alapuló hivatalos rendszer alapjaiban rendült meg. Ezt a jelenséget csak az Egyháznak sikerült elkerülnie. Ettől eltekintve a hétköznapi életben ezek a tendenciák folytatódtak, ott, amit manapság a magán-szférának neveznek ...Vizsgák, mind minősítők, mind versenyképességet mérők kerültek azok figyelmének középpontjába, akik a köz szolgálatából vagy a hivatások gyakorlásából igyekeztek megélni.”¹⁷

Pozíciónövelő hatása lehetett a század végén annak is, ha az állam elismerte egyes értelmiségi körök, szervezetek munkáját, mert ez azt jelentette, hogy tevékenységüket a jog védelme alatt végezheték. Másfelől viszont ez akadályt is jelenthetett, mert korlátok közé szorította az intellektus működését és a cselekvés szabadságát. A viktoriánus korban is sokan úgy vélték, hogy leginkább maguknak a szakmabelieknek kell eldönteni, kit hajlandók soraikba fogadni és kit nem. A regisztrált hivatások esetében törvény szabályozta, hogy mi számított vétségnek vagy mulasztásnak, míg a nem regisztráltak esetében egy szervezetnél meglévő tagság jelenthetett némi védettséget. Ebből következően elmondható, hogy a viktoriánus kor végén különösen a hivatások gyakorlói mindinkább felismerték azon érdeküket, hogy klubokba, önképzőköri körökbe és minősítést adó szervezetekbe lépjenek – ezáltal is növelve egyéni státuszukat – és mint szakmai csoport biztosítsák saját éjt jogosultságukat. Mint Margali S. Larson írja: „Mind a régi hivatások átalakulása, mind az újonnan fel-

¹⁶ Peterson, M. J.: *The Medical Profession in Mid-Victorian London*. Berkeley, 1978. 107.

¹⁷ Reader: *Professional Men*, 99.

törekvő ágazatok megjelenése részét képezi annak az általánosan meglévő társadalmi-politikai változásnak Nagy-Britanniában, melyben a középosztály idealizált és jól szervezett képet igyekezett magáról kialakítani.”¹⁸

Belátható, hogy a társadalmi boldogulás terén fontos volt a másokban kialakított kép, de érdemes megvizsgálni azt is, hogy maga az értelmiség hogyan látta saját magát, és önképét mi formálta leginkább a század utolsó harmadában. Az első és talán legmeghatározóbb tényező az volt, hogy az egyén a tradicionális és már általánosan elitként elfogadott hivatások egyikét gyakorolta-e, például ha a Reader által használt kategóriákat fogadjuk el kiindulópontnak, akkor az *upper branch professions* kategóriájába, az elit körhöz tartozónak tudhatták magukat

- az anglikán egyház tagjai, egyéb keresztény egyházfik és teológusok;
- a jogászok (*barristers, solicitors*) és a joghallgatók;
- a belgyógyászok, sebészek, házi orvosok, fogorvosok, orvostanhallgatók és szülésznők;
- a katonai és tengerészeti akadémiák tisztjei;
- a felsőbb beosztásban dolgozó főhivatalnokok (*senior Civil Servants*).

Saját kutatásaim azt igazolják, hogy Reader 1966-os listáját teljes egészében alátámasztják T. H. S. Escott viktoriánus újságírónak a témában írott cikkei és könyve, Byerley H. Thomson könyve, aki először állított fel efféle rangsort, valamint alapul vehetjük az 1881-es népszámlálási adatok eredményeit is.¹⁹ Valamennyi forrás egybehangzóan állítja, hogy az elitnek tekinthető hivatások gyakorlói azok a privilegiált értelmiségiek voltak, akiknek köreihez csak jogilag elfogadott úton lehetett csatlakozni, többé-kevésbé állami támogatást élveztek, és jelentőségüket mind a törvény, mind a közvélemény elismerte. Számban is, fontosságban is felülmúlták az alsóbb szinten lévő, alacsony presztízsűnek tekinthető hivatások gyakorlóit, elmondhatták, hogy elit oktatásban részesültek, és általában a felsőbb társadalmi körökből kerültek ki. Mindennek köszönhetően helyzetük stabilnak volt mondható, szinte soha nem fenyegette őket létbizonytalanság. Ami jövedelmi viszonyaikat illeti, Perkin az évi 1000 fontos jövedelmet tekinti a tiszteletreméltó életvitel kritériumának, de hozzáteszi, hogy olykor még évi 1800 font mellett is meg kellett gondolni, mire ad ki pénzt a család.²⁰ J. Banks a szerényebb 700 fontot nevezi meg vízválasztó jövedelemnek, M. J. Peterson viszont szintén ennek a dupláját, évi 1500 fontot tart elegendőnek az elegánsnak mondható életvitelhez, vagyis ahhoz, hogy a család taníttathassa gyermekeit, vidéki villában lakhasson, fogaton járhasson, elegáns külföldi nyaralásokat engedhessen meg magának, és számottevő hozománnyal indíthassa el leánygyermekait a felnőtt életben.²¹

Reader professzor másik kategóriája a szerényebb társadalmi presztízzsel rendelkező hivatásokat tartalmazza – *lower branch professions* –, ahová ő és mások is zömmel az alábbi foglalkozásokat sorolják:

- iskolaigazgatók, tanárok és tanítók;
- írók, szerkesztők és újságírók;
- művészek;
- színészek és színésznők;

¹⁸ Larson, Margali S.: *The Rise of Professionalism: A Sociological Analysis*. Berkeley and Los Angeles, 1977. 91.

¹⁹ Reader: *Professional Men* 185.; Thomson, Byerley H.: *The Choice of a Profession*. London 1857. 16.; Escott, T. H. S.: *England: its People, Polity and Pursuits*. London 1885. 554–558.

²⁰ Perkin: *The Rise of the Professional Society*. London and New York, 1989. 93.

²¹ Banks, J. A.: *Prosperity and Parenthood*. London, 1954. 133.; Peterson: *The Medical Profession*, 207.

- zenészek és zenetanárok;
- építészek;
- mérnökök (civil és bányászati);
- revizorok, munkafelügyelők;
- a tudomány művelői.

J. F. C. Harrison árnyaltabbnak látja ezen csoport behatárolhatóságát, és kiegészíti a sort azokkal a tisztviselőkkel, akik a kormányt szolgálják, a vasútnál végeznek szellemi munkát, vagy akik a nagy iparvállalatoknál látnak el menedzselési feladatokat. Ő számol a minősítést szerzett mérnökökkel, sőt még a közhivatalnokok és kereskedők közül a képzetebbekkel is.²² Geoffrey Crossick, aki kimondottan az alsó középosztály szakértőjének tekinthető, ezen társadalmi alosztályt két részre bontja, a *petty bourgeoisie*-ra és a közszolgálati értelmiségre, azaz *white collar workers*-re (fehér gallérosok). Az ő felosztása szerint a közszolgálati értelmiségiek azok voltak, akik a Civil Service soraiban (a közigazgatásban), a helyi önkormányzatoknál dolgoztak, vagy iskolai tanárok, kereskedelmi hivatalnokok, biztosítási ügynökök, jogászirok, vasúti tisztviselők vagy utazó kereskedők voltak 1851 és 1911 között. Crossick azt is állítja, hogy az alsó középosztályba tartozó fehér gallérosok, azaz *white collar workers* csoportja vidéken, ahol nem volt helyi elit, akár vezető társadalmi szerepet is betölthetett.²³

Ami az ő megélhetési szintjüket illeti, a kevésbé elismert hivatásokat, szellemi foglalkozásokat úzónél az évi 300–500 fontos kereset volt átlagosnak tekinthető, ami még mindig felette volt a közönséges hivatalnokok és kisbirtoktulajdonosok jövedelemszintjének. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy ezek az alsó középosztályba tartozó családok jóval kevesebbet költhettek gyermekeik taníttatására, ruházkodásra, élelemre vagy szórakozásra, és csak kivételes esetekben engedhettek meg maguknak olyan luxust, mint egy tengerparti nyaralás vagy házicselések tartása. Mivel kocsit szintén nem tarthattak, kénytelenek voltak nélkülözni a kertvárosi környezetet, és főleg sorházakban laktak a számukra rendszeresített bel- vagy, épp ellenkezőleg, külvárosi lakónegyedekben, ahonnan tömegközlekedéssel jártak be dolgozni. Azonban hozzá kell tenni, hogy az ebbe a csoportba tartozó értelmiség is nagyon adott – szűkösebbnek mondható kereteik között – a tiszteletreméltó életforma külcseinnek a megtartására, és ha szorítania kellett a családi költségvetésen, ezt többnyire úgy tette, hogy a szomszédok és rokonok minél kevésbé vegyék észre a változást.

A fenti besorolás persze még önmagában nem egyértelműen határozta meg az értelmiség önmagáról kialakított képét. Fontosnak számított az életminőséget és életszínvonalat megállapító, objektívnek mondható tényezők mellett az is, hogyan látták az egyes szakmabelieket rangidősebb, már elismert társaik, hiszen a pályakezdők sokszor ki voltak szolgáltatva az ő értékelésüknek, és tőlük várhattak pártfogást, valamint ajánlólevelet, amikor állásokra jelentkeztek.

A viktoriánus angol értelmiségieknek különböző fórumok és eszközök álltak rendelkezésre ahhoz, hogy egymás munkáját minősítsék. Az a tény, hogy szakfolyóiratokban és egyéb igényes lapokban publikálhattak, s hogy bevezették az ösztöndíjrendszert az egyetemeken, és díjakat lehetett nyerni a kiváló szakmai teljesítménnyel – a századvégen már természettudományos és műszaki területen is – jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az egyes pályák művelői a megfelelő módon értékeljék saját és kollégáik teljesítményét. Bár voltak kudarcok és pályaelhagyások is, egészében véve elfogadható, ahogyan Peterson összegzi a század végére kialakult helyzetet: „A modernkori hivatásoknál, me-

²² Harrison, J. F. C.: *The Early Victorians 1832–1851*. New York, 1971. 103.

²³ Crossick, Geoffrey, ed.: *The Lower Middle Class in Britain 1870–1914*. New York, 1977. 19.

lyeknek az orvostudomány az archetípusa, egyre inkább megjelent a csoporton belüli szolidaritás, lojalitás és a kizárólagosság, mely az általános műveltségi szinttől, a társadalmi rangtól vagy az egyén anyagi helyzetétől függetlenül létezett. Annak ellenére, hogy hódított a *laissez-faire* idealizmus, és erősödött a szabad piaci verseny, az értelmiség kialakított magának egy olyan különleges helyet, melyben a modern tudományok igazolták a hatalom és a társadalmi viszonyok hagyományos szerkezetét. Az értelmiségi babérokra törők univerzalizmusa olyan egyedülálló hatalommal látta el a tudással rendelkezőket, hogy szakértelmük óhatatlanul segített nekik abban, hogy beférkőzzenek a pártfogók és a tőlük függők soraiba.”²⁴

Láthattuk tehát, hogy a változások, melyek a 19. század során végbementek és hatottak a viktoriánus-kori tanult középosztályra, igen sokrétűek voltak. Statisztikák igazolják, hogy a számbeli növekedés főleg 1841 és 1881 közé tehető, amikor is az értelmiségi pályát űzők száma 151 százalékkal gyarapodott, de ez az ütem a század két utolsó évtizedében lelassulni látszott. 1881 és 1911 között csak 50 százalékos növekedést mutattak a népszámlálási cenzusadatok. Ugyanez a tendencia számokkal kifejezve: 1841 és 1881 között az értelmiség száma 125 000-ről 317 000-re nőtt, ami messze túllépi az erre az időszakra jegyzett átlagos népességnövekedési ütemet.

A foglalkozási szerkezet is jelentősen átalakult a század utolsó harmadára. A népszámlálási adatokon kívül megbízható forrást jelentenek erre vonatkozóan az egyes egyetemek által kiadott pályaaorientációt segítő kézikönyvek, például a J. R. Seeley szerkesztésében 1863-ban megjelent és 1866-ban, valamint 1874-ben újra kiadott *Student Guide to the University of Cambridge*, melynek célja nyilvánvalóan az volt, hogy általános jelleggel informálja a jelentkezőket a reális karrierlehetőségekről, és tudassa velük a kíváncsalmakat, ha bizonyos karokra igyekeztek bejutni. A könyvből kiderül, hogy az 1870-es évektől a Cambridge-i Egyetem egyértelműen a magas oktatási színvonalat igénylő hagyományos értelmiségi képzés mellett kötelezte el magát.

Ha az olvasó belelapoz T. H. S. Escott, vezető újságírónak az 1870-es és 1880-as években írott könyveibe, akár más benyomást is szerezhet a korban végbemenő tendenciákról, melyek talán kevésbé objektívek, de többet elárulnak a nagyközönség karrierre vonatkozó várakozásairól. Escott azt mondja, hogy bár az értelmiség számbeli növekedése végbement az 1870-es évekre, de még ez a növekedési ütem sem biztosított megnyugtató megoldást mindazon középosztálybeliek számára, akik taníttatni szerették volna gyermekeiket. A népszerű újságíró rámutat arra, hogy minimálisnak mondható kezdőtőke nélkül lehetetlen volt ígéretesen indulni bármely szellemi pályán, és ez eleve valamiféle szűrőt jelentett. Azt is állítja, hogy az elitnek tekinthető pályák eleve hozzáférhetetlenek voltak a közepes szinten produkáló tömegek számára, és ez egyre inkább érvényes lett a katonaság és a tengerészet soraiban szolgálókra is.

Ami meglepő, hogy Escott felhívja a figyelmet a bizonyos sikerpályának tekinthető ágazatokban meglévő mukanélküliségre, például azoknál a jogászoknál, akik leszakadtak társaiktól kezdőtőke és megfelelő kapcsolatok hiányában. Az egyházzal kapcsolatban arra mutat rá, hogy az egyre terjedő szekularizáció sok fiataalt tántorított el a papi hivatástól, viszont épp az ellenkezőt állítja a tanítói–tanári pályáról, ami már a század ezen időszakában is telítettnek volt mondható. Az is tény, hogy a nevelői munka egyike volt azoknak, melyek olyan csekély közmegbecsülést élveztek, hogy sokan még azt is megkérdőjelezték, hogy egyáltalán értelmiségi tevékenységnek számított-e. Ez egyébként különös, mert más források elismerik, hogy a tanárok kulcsszerepet játszottak az értelmiség folyamatos utánpótlásának biztosításában.

²⁴ Peterson: *The Medical Profession*, 287.

Az orvosi pálya alakulásában kiemelhetjük az 1858-as *Medical Actet*, mely a nem képe-sített medikusokat kizárta a jó álláslehetőségekből. A népszámlálási adatok szerint az 1860-as években számbeli növekedés mutatkozott az orvosi szakmában, és ez a tendencia folytatódott az 1870–1880-as években. Csak az 1891-es népszámlálás tanúskodik drasztikus csökkenésről, amit sokan az 1886-os törvénnyel magyaráznak, mely további szigorításokat vezetett be a praktizálni kívánók számára. Ezután olyan időszak következett, mely megfelel az általános demográfiai mutatóknak. Végezetül Escott megjegyzi, hogy a közigazgatásban dolgozók maradtak a leginkább alulfizetettek, mégis olyan vizsgarendszernek kellett megfelelniük, mely igen magas szinten mérte pályaalakulmasságukat.²⁵

A század utolsó harmadára jellemző fejlődési vonalat W. J. Reader így méltatja nagyon találon: „bár az értelmiségi pályákon való elhelyezkedés lehetősége még mindig gyors növekedést mutatott a század második felében, ez az ütem lényegesen elmaradt az 1840-től 1870-ig terjedő időszakban tapasztalhatótól. Az egyes ágazatokban tapasztalható pangás a század végén nem volt rendkívüli, hiszen ebben az időszakban erőteljesen hatott mind a Nagy Gazdasági Válság, mind a külföldi vetélytársak erősödése.”²⁶

A változások, mint láttuk, a számbeli növekedéstől és a foglalkozásszerkezetben végbe-ment rétegződéstől eltekintve, érintették a képzett középosztály önmagáról alkotott és ál-landóan finomodó önképét is. A kutatásaim során talált levéltári anyag azt mutatta szá-momra, hogy a tanulni vágyó középosztálybeliek hálásak voltak a kor adta lehetőségeikért, vagyis azért, hogy a köztisztviselőben álló bentlakásos magániskolákban, vagyis *public school*-okban olyan ismereteket és neveltetést kaphattak, mely addig sokszor csak a felsőbb társadalmi rétegek számára volt elérhető.²⁷ Nagyra értékelték, hogy ezekben az intézmé-nyekben kialakíthatták azt a kapcsolatrendszert, mely kicsiben mintázta azt a pozíciót, me-lyet majd az iskolából kikerülve elfoglalhattak a társadalmi rendbe való belépéskor. A *pub-lic school* biztosított a majdani értelmiség számára kellő általános, klasszikus műveltséget, és ugyan hagyott kívánnivalót maga után a specializáció és pragmatizmus terén, de helyette megtanította azokat a viselkedési normákat és beszédmódot, mely sok későbbi munkaterü-leten hasznosabbnak bizonyult, s a szaktudás amúgy is elsajátítható volt az egyetemeken. Amit pedig a szakemberek „old boys” hálózatként emlegetnek, azaz a diákevek alatt kiala-kított ismeretségi kör, határozottan hasznára válhatott bármely értelmiséginek élete bár-mely szakaszában.

Sokak számára a *public school* jelentette a műveltség megszerzésének egyetlen forrását, és ezen intézményből kikerülve azonnal előkelő posztokra kerülhettek, de egyre többen akadtak olyanok is, akik a munkavégzésükhöz szükséges specializáció megszerzése végett a híres egyetemek valamelyikén folytatták tanulmányaikat, és onnan mentek aztán állásba. Amint az angol társadalom egyre közelebből tapasztalta a külföldről érkező kihívásokat az élet különböző szféráiban, egyre természetesebbé vált, hogy az igazán presztízszt jelentő szakmákhoz egyetemi végzettségre volt szükség.

Az önkép alakulásában kulcsszerepet játszott az egymásrautaltság felismerése és az, hogy bizonyos szintű kölcsönös elismerés és támogatás nélkül az egyén sem boldogulhat úgy, ahogy szeretne, mert egyedül könnyen a perifériára szorulhat. Az angol értelmiség tag-jai tudatában voltak annak, hogy a specializáció és szakértelmük folyamatos megmutatása révén nélkülözhetetlenek a társadalomban, de azt is tudták, hogy boldogulásuk kulcsa mind pályatársaik, mind pedig a klientúra megnyerésében és megtartásában rejlik. Egy-

²⁵ Escott: *England: its People*, 554–558.

²⁶ Reader: *Professional Men*, 185.

²⁷ G. D. Liveing to Emily Davis, 1862. július 22. Girton Archives Emily Davis to Barbara Bodichon, 1867. március 3. Girton Archives.

szerre ismerték fel saját erejüket és sérülékenységüket. Ez magyarázza a számos érdekvédő szervezet létrejöttét a század utolsó évtizedeiben. Következésképpen egyre inkább megvalósult az a kíváncsi homogenitás, mely a sikeres, elismert alosztállyá szerveződéshez szükséges volt, és ezt segítette fenntartani az egyre közösebbé formálódó értékrend, életmód és műveltségi háttér. Az, hogy egyes középosztálybeliek milyen cikkeket fogyasztottak, hogyan beszéltek, milyen volt az ízlésviláguk, a szokásaik és a karrierálmaik, azonos társadalmi csoportba sorolta őket, és formálta identitástudatukat. Jövedelemviszonyaik függtek egyéni tehetségüktől, de attól is, hogy mint társadalmi csoport mekkora szeletet sikerült kiszakítaniuk a piacból, melynek csak ők tudtak szolgáltatásokat nyújtani.

Ahogy az értelmiség méltatta saját érdemeit, és igyekezett megszabadulni kikezddhető vonásaitól, úgy a történészek is állandóan értékelik teljesítményüket, de kevesen írtak még arról, hogy miként értékelhető a századvég értelmiségének teljesítménye a nemzet és a birodalom egésze szempontjából. Azt észrevételezik ugyan, hogy a jól kimutatható fejlődés hogyan szolgálta a hivatást gyakorlók egyéni érdekeit, de arról nem szólnak, miként profitált maga a nemzet otthon és külföldön egyre nélkülözhetetlenebbé váló munkájukból. Véleményem szerint a viktoriánus-kori értelmiség társadalmi jelentősége abban rejlik, hogy aktív részt vállalt az egyre növekvő mértékben szükségessé váló munkamegosztásban, a specializáció vállalásával pedig olyan szintű szolgáltatások biztosítására vált képessé, mely joggal tekinthető a jóléti állam egyik alapkövének. Teljesítménye mérhető számadatokkal, vagyis kiszámítható, hány százalékkal járult hozzá a nemzetgazdasághoz, de még fontosabb az az erkölcsi és presztízsből mérhető érdem, mely sokak elismerését fejezi ki. Eszerint elmondható, hogy a század utolsó éveire határozott elmozdulás volt észrevehető attól a ideális képtől, hogy milyennek kellene lennie egy vérbeli értelmiséginek, afelé a realitást hívebben tükröző felé, mely azt mutatta, hogy milyenek voltak a valóságban.

Tagadhatatlan tény, az állami elismertség és támogatás is objektív mércéje annak, hogy milyen volt az értelmiség helyzete a többi réteghez viszonyítva. A korabeli parlamenti jegyzőkönyveket tanulmányozva látható, hogy átlagon felüli gyakorisággal és hevességgel vitatkoztak a kor politikusai és közéleti személyiségei olyan témákról, jogi kérdésekről, melyek valamely értelmiségi területhez kapcsolódtak (például számos reformjavaslat született az 1870-es évektől az oktatás vagy az életkörülmények javítására vonatkozóan). Az állam szabályozó szerepet töltött be olykor azért, hogy egyensúlyi helyzetet teremtsen egyes foglalkozások boldogulása érdekében, vagyis hogy megakadályozza a monopóliumok kialakulását. Nagy nemzeti vívmánynak tekinthető az is, hogy az értelmiségi nők munkája egyre elfogadottabbá vált, és egyre nagyobb állandó igény is mutatkozott rá. Ez pedig azt eredményezte, hogy a férjhez menni nem tudó nők sem maradtak „koloncként” az állam nyakán, hisz képessé váltak eltartani magukat, sőt még a köz javát is szolgálták például a tanításban és a betegápolásban.

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy az iskolázott középosztály a viktoriánus korban heterogén és gyakran ellentmondásos körülmények között formálódott, részben tükrözve a társadalom egészében zajló óriási horderejű változásokat, részben sajátos belső törvényszerűségei szerint alakulva. A változások természetesen az élet egyéb szféráiban is éreztették hatásukat. Ami a század utolsó harmadában történt, arra óhatatlanul hatott minden olyan mozgás, amit a történészek a *fin de siècle* érzés összetevőiként emlegetnek. Úgy, ahogy mások is, az értelmiség is a saját bőrén érezte az ipari növekedés lendülete alábbhagyásának, az agrárválságnak, a női emancipáció terjedésének vagy a szekularizációnak és kiábrándultságnak a hatását, de befolyásolhatta lépéseiket az oktatási reformhullám, az ír kérdés elégtelen kezelése, a megváltozott családmodell vagy az, hogy a művészetekben az erkölcsök helyét egyre inkább a szépség dicsőítése vette át (Aesthetic Movement). Ezen kívül persze hatott a növekvő aggodalom a birodalom esetleges szétesése miatt, ami együtt

járt az első világháborúra való katonai készülődéssel és rivális országokkal való versengéssel az élet egyéb szféráiban. A késő viktoriánus értelmiség egy olyan korban élt és alkotott, amikor az altruizmust egyre inkább a háttérbe szorította az érvényesülési vágy, és olykor kétségbeesetten igyekeztek megtalálni helyüket egy olyan társadalomban, ahol a tömegoktatás és tömegtermelés vált jellemzővé, de ahol a szellemi elitnek még mindig fontos beszélője volt a közügyekbe.

Ha el tudjuk fogadni azt a tézist, mely szerint a viktoriánus emberek a társadalmukat élő szervezetnek tekintették, akkor belátható, hogy a század során mind regresszív, mind progresszív erők hatottak, és aligha lehet kérdéses, hogy az értelmiség az utóbbi hatást képviselte. Az már főleg az utókor egyes csoportjainak tulajdonítható, hogy a két világháború pusztító hatásaitól sokkoltan, esetleg a szellemi vezetőket kárhoztatták hibás döntések hozataláért, vagy azért, hogy túl sokáig vártak bizonyos demokratikus reformok megvalósításával, és így a tudomány és a technológia kétségkívül mutatott lemaradást más nyugati országokkal szemben. Lehet, hogy hibáztatható a szellemi elit azért, hogy túl sokáig megőrizte elfogultságát az arisztokrácia iránt, s nagyon is apolitikus maradt mindvégig, illetve hogy nem olyan mértékben támogatta a vállalkozó szellemet a háborút megelőző években, mint kellett volna. Kritikusaként főként azok lépnek fel, akik szívesen hasonlítják Nagy-Britannia fejlettségi szintjét az akkori Németországhoz vagy az Egyesült Államokéhoz, és a *cultural critique*-ként (kulturális kritikaként) ismert nézetük szerint azt emelik ki, hogy ha a szellemi elit más irányt mutatott volna, Nagy-Britannia talán más, kedvezőbb irányban fejlődhetett volna a 20. században mind hazai, mind külföldi terepen.²⁸ Véleményem szerint az ilyen értelmezések nem adhatnak önmagukban választ a viktoriánus értelmiség szerepének megítélésére, hiszen tagadják a probléma nagyon is összetett voltát, és más tényezőket kizárva, túlságosan egy síkon igyekeznek a századvégen jelentkező gondokat magyarázni. Én úgy gondolom, hogy a képzett középosztály eléggé fontos volt a korabeli társadalomban ahhoz, hogy szélesebb körű betekintést érdemel (ezen tanulmány azt célozta, hogy a probléma összetettségét megmutassa), és épp emiatt hiba lenne bármiféle egysíkú, a kérdés ellentmondásos jellegét tagadó nézet mellett voksolnunk.

²⁸ Rubinstein: *Capitalism, Culture & Decline in Britain*, 22–25.

CSINÁDY, JUDIT

*The situation of Victorian professionals in the last third of the
nineteenth century, 1870–1901*

The main purpose of this paper is to examine what kind of evolutionary process the professional segment of the English society had undergone by the last third of the Wonderful Century, and what the term itself meant in this period. The paper calls attention to the main social, cultural and economic factors that had promoted the formation of Victorian professionals into a more or less homogeneous subclass and also points at the differences in life quality and career opportunities that the upper- and lower branch professionals experienced. I discuss the problem of social ascendance and examine what the consequences of the proliferation of the professionals segment of the Victorian society were for themselves as well as for the public that they mostly provided their services for. Finally, I evaluate the significance of this subclass on the individual, national and imperial level and justify my hypothesis according to which professional work in the closing decades of the Victorian era paved the way towards the creation of the welfare state in the twentieth century.